

RACIONALIZMUS ÉS TOTÁLIS ÁLLAM – KÉNYSZERPÁLYA-E?*

SCHÜTT ATTILA
egyetemi hallgató (PPKE JÁK)

I. Kapcsolódási pontok a politikai racionalizmus és az utópia jelenségei között

1. Bevezető gondolatok, a kérdés

A címben feltett kérdés mindenképpen némi előzetes magyarázatra szorul. A tanulmány célja egy olyan összetett gondolati út bemutatása, melynek kiindulópontja a politikai racionalizmus, amely ideológiákat és utópiákat hoz létre, melyek megvalósításának kísérlete vezet el a totális államokhoz. A kérdéssel azért fontos foglalkozni, mert a politikai racionalizmus folyamatosan jelen lévő irányzat a politikában, így indokolt annak vizsgálata is, hogy kényszerpálya-e a tanulmányban bemutatott út, továbbá milyen szerepet kell a politikai racionalizmusnak betöltenie, hogy a tanulmány által bemutatott veszélyek elkerülhetőek maradjanak.

2. Oakeshott 'fogalomrendszere'

Elsőként a tanulmány által használt 'politikai racionalizmus' mibenlétét indokolt tisztázni. Ez a fogalom Michael Oakeshott-hoz, a XX. század egyik legjelentősebb konzervatív politikafilozófusához köthető. Ő fogalmazta meg és bírálta elméletében azt a fajta racionalizmust, mely a politikának egy különös hajtóerőt kölcsönöz – szemben Oakeshott konzervativizmusával, mely a logikailag merev és zárt rendszerek politikai alkalmazhatatlanságát hirdeti, a politikai racionalizmus abban hisz, hogyha valami logikailag levezethető, akkor a valóságban is pontosan az ilyen elgondolások alapján fog működni.

Lelkes, naiv optimizmus jellemzi minden újjal és kipróbálatlannal kapcsolatban, amely okán az addig elért eredményeket is kész sutba dobni. Ebből az optimizmusból

* A tanulmány a „Racionalizmus, utópia, totalitarizmus – A XX. századi diktatúrákhoz vezető út Oakeshott, Molnár és Mannheim elméletének tükrében” című, a XXIX. jogi OTDK-ra készített, és ott a Jog- és Államelméleti tagozatban különdíjat nyert dolgozat (konzulens: Fekete Balázs) alapján készült.

fakadóan a politikai racionalista a társadalmi problémákra megoldást biztosító, zárt elméleti rendszer kidolgozását tartja lehetségesnek. Az ilyen rendszerek létrehozásához azonban önkényesen kényszerül kiválogatni azokat a tényezőket, amelyeket figyelembe kíván venni a rendszer kidolgozása során – a valóságra alkalmazásban pedig ezek a szubjektív elemek előre láthatatlan következményekkel bírnak. A tényezők kiválogatásának ezt a szakaszát Oakeshott a mérnöki módszerhez hasonlítja,¹ amely csak és kizárólag céljával foglalkozik, és eltekint minden más vizsgálatától – ez a hozzáállás pedig nem működhet egy olyan komplex és összetett világban, amilyen a politika. A racionalista gondolkodó az emberek együttéléséből fakadó válságok sorozatára reagál, megoldása azonban általános, tökéletes és végső akar lenni, ami a társadalmi viszonyok sokfélesége miatt lehetetlen.

Oakeshott a tudásnak két oldaláról, technikai és gyakorlati tudásról beszél. Előbbi pontosan megfogalmazható, leírja, mit kell tennünk – ez a *'knowledge'* –, a politika világában ezek a szabályok. Utóbbi azonban csak a használatban létezik, így átadása jóval nehezebb. Azt mutatja meg, hogyan kell tennünk, amit teszünk, ez tehát a *'know how'*, tehát például a szabályok alkalmazásának módszere. Az emberi tevékenységek egyidejűleg tartalmazzák a tudás mindkét fajtáját, a racionalizmus azonban megelégszik a technikai tudással, az értelem szuverenitását hangoztatva, abban a bizonyosságkereső törekvésben, hogy saját elmélete kész és teljes, és minden további nélkül alkalmazható legyen. Ez a gondolat, a részleges tudás elegendőnek tekintése és az ebből fakadó téves magabiztoság, ennek kapcsán pedig a többi elmélettel szembeni arrogancia és a saját magával szembeni vak elégedettség teszi veszélyessé és kártékonyá a racionalista elméleteket.

A racionalista politika tehát nem ismeri az Oakeshott által is említett *negatív képességet*², amely ahhoz szükséges, hogy elfogadjuk, hogy nem mindenről állapíthatóak meg egyértelmű szabályok, nem minden gyömöszölhető világos kategóriákba, és így nem teremthető világos rend a tapasztalatok között. A racionalista politikai gondolkodás tökéletességre és egyformaságra törekszik,³ vagyis azokra a tulajdonságokra, amelyekről a már említett negatív képesség birtokában megállapítható, hogy elérésük kilátástalan.

E negatív képesség hiánya, a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló törekvés és a zárt logikai rendszerek társadalmi szerepébe vetett túlzó hit vezet a politikai racionalizmus ideológiaformáló hatásához. A racionalista politikai gondolkodás jellemzőinek ismeretében pedig pontosan leírható az ilyen politikai elméletek kidolgozásának racionalista módszere. E szerint az első fázisban a gondolkodó szemlélődik, az őt körülvevő világ működését, annak problémáit figyeli, tulajdonképpen megkeresi azokat a válságokat, amelyeket elméletével meg kíván majd oldani. A gondok összegyűjtése közben a mélyükre igyekszik tekinteni, megkeresni azok okait. Ezek felderítése után következhet a megoldások kidolgozása, e gondolatok alkotják majd a készülő eszmerendszer alappilléreit.

¹ „Ebben a tevékenységben a racionalista a mérnök tulajdonságait kívánja magára öltetni, akinek gondolkodását (feltételezése szerint) mindvégig a megfelelő technika szabja meg, s aki első lépésként kirekeszt a látóköréből mindent, ami nem függ össze közvetlenül meghatározott szándékaival.” MICHAEL OAKESHOTT: A politikai racionalizmus. In *Politikai racionalizmus*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 126.

² A politikai racionalizmus. In OAKESHOTT (2001) i. m. 124.

³ Uo. 126.

Az alappillérek kidolgozása után a közöttük lévő kohézió megteremtése következik, a logikai kapcsolatok megkeresésével, a szembetűnő ellentétek vélt vagy valós elsímításával.

Ekkor jön létre egy olyan zárt rendszer, amelyet ideológiának nevezhetünk, és amely nem kevesebbet állít magáról, mint hogy önmagában elegendő, hiszen gondolatai kontinuitást alkotva válaszolják meg az összes kérdést, ami felmerülhet. Az ideológia ilyenképpen önmagában elegendőségének proklamálása nagyban emlékeztet arra, amit Oakeshott mond a racionalista tudásfelfogásról, nevezetesen a technikai, leírható tudással való megelégedésről, az annak szupremáciájába, sőt kizárólagosságába vetett hitről.⁴

Ennek megfelelően magából az ideológia megalkotásának módszeréből következik számos aggály, melyek a konzervatív szemlélet segítségével vehetők észre. Először is, a gyakorlati tudás teljes elvetésével jár, márpedig annak tudatában, hogy az emberi tevékenységek a tudás mindkét formájából merítenek, ez tarthatatlan. Másodsor, valamiféle szubjektív elemzés eredményeiből szándékozik általánosan alkalmazható rendszert építeni. Azt a jelenséget, hogy az ideológiák az azokat létrehozó szubjektum léhelyzete alapján meghatározottak, Karl Mannheim írja le alaposan, *Ideológia és utópia* című művében. Az ideológia megalkotói ugyanis „olyan erősen kötődnek érdekeikkel valamely szituációhoz, hogy végül képtelenek meglátni bizonyos tényeket, amelyek hatalmi tudatukra zavaróan hathatnának”.⁵ Az állítólagosan általános és mindenki számára megfelelő ideológia így az azt létrehozó szubjektum szerint lesz csak ilyen, valójában a politikai akarat azokat a tényeket fogja olyan rendbe rendezni, amelyek célkitűzéseit szolgálják.⁶

Az elmélet elkészültekor megjelenik egyfajta pozitív érzelmi beállítottság az ideológiával kapcsolatban, hiszen ha válaszok keresése adta az indokot az elmélet kidolgozására, a késznek nyilvánításban implicit módon szerepel az abba vetett hit, hogy az ideológia képes megválaszolni a kérdéseket, helyt állóságához tehát nem fér kétség. Ez indukálja az ideológia valóságra átültetésére érzett készletést mindazokban, akik azonosulni tudnak vele.

3. Politikai ideológia és ideológiai alapú politika

A politikai ideológia megszületése nyitja meg az utat a ideológiai alapú politizáláshoz. Erről a jelenségről Oakeshott is sokat ír, politics of faith-nek, azaz a hit politikájának nevezve azt.⁷ A hit politikájának lényege: a kormányzás aktusának az emberi-

⁴ Uo. 131.

⁵ KARL MANNHEIM: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 1996, 52.

⁶ Mannheim szerint a szubjektivitás – a szubjektum számára nyilvánvalóan észlelhetetlen – túlsúlya a XIX. század óta része az ideológiafogalomnak. Ekkor vált az ideológia szónak az az értelme elfogadottá, amelyben „a politikai világtérzése egyre jobban háttérbe szorítja a skolasztikus-kontemplatív élmény s gondolkodásmódot”. Uo. 91.

⁷ Oakeshott a posztumusz publikált „The Politics of Faith and the Politics of Scepticism” című könyvében két politikai stílust ír le – az egyik a hiten, a másik a hittel szembeni szkepszisen alapul. Előbbinek alapgondolata az, hogy valamiféle tökéletes állapot érhető el, melyhez a kormányzó erőnek kell elvezetnie a társadalmat, utóbbinak az, hogy ez lehetetlen. Két extrém pólusról beszél tehát, melyek keveredése adja a tulajdonképpeni politikai élet sokszínűségét. A politics of faith tulajdonképpen az ideológiai alapú politizálást jelenti – a mögötte álló ideológia dönti el, hogy adott esetben a „tökéletesség” mit fog jelenteni, gazdasági, társadalmi, morális, vallási, esetleg faji interpretációban.

ség tökéletesedése szolgálatában kell állnia.⁸ Ebben a felfogásban a kormányzatot, a tökéletesség üldözésének fő inspirálóját és egyetlen vezetőjét⁹ kozmikus optimizmus lengi be a cél létezésével és elérhetőségével kapcsolatban. Az elhivatottság és az eltérés meg nem tűrése már magában a célkitűzésben megjelenik,¹⁰ a társadalomtól nem egyszerűen engedelmességet, hanem helyeslést és szeretetet követelve¹¹ – az egyet nem értést és az engedetlenséget hibának és bűnnek tekintve, a lelkesedés hiányát pedig árulásnak.

A tökéletesség elérhetőségébe vetett túlzó hittel és az emiatt érzett lelkesedéssel, valamint a bemutatott hibalehetőségekkel együtt történt meg azoknak a gondolati rendszereknek a felépítése, melyek a történelem folyamán a totális államok mögött álló ideológiákká váltak. Hannah Arendt, a XX. századi német politológus *A totalitarizmus gyökerei* című művében „a logika zsarnokságáról” és „a logikai dedukció ént kényszerítő erejéről” beszél ezeknek a gondolati rendszereknek a már bemutatott szigorú dogmatizmusa kapcsán. Hitler és Sztálin is látta ennek a logikai erőnek a hatalmát, előbbi a „jéghideg gondolkodásban”, utóbbi a „könyörtelen dialektikában” találva meg lényegét.¹² Ez a logikai rendszer egyben a „következetesség hazug világát”¹³ is jelenti, amely a politikai téren tapasztalatlanokkal, a tömegekkel el tudja hitetni, hogy jó és működőképes.

A megoldás szerepében tetszelgő ideológiában rejlő lehetőséget Hitler és Sztálin is felismerte,¹⁴ és a tömegek szervezéséhez használta fel. A totalitárius mozgalmak léte ugyanis teljes mértékben követők számától függ, akiket „a politikai szervezethez iránti vágy”¹⁵ fog össze. A társadalom korábbi politikai apátiáját tehát egyfajta hatalomkövetelés váltotta fel,¹⁶ ami megnyitotta az utat az elmélet megvalósításához.

A társadalom problémáira tökéletes megoldást ígérő, komplex és zárt gondolati rendszerek vizsgálatakor szembetűnő a párhuzam az utópiákkal. Az utópizmus egyébként is sok tulajdonságában osztozik a politikai racionalizmussal: ugyanúgy tökéletes akar lenni, ahogy a racionalista politika, a tökéletesség párhuzamként pedig szükség van a szintén racionalista érénynek tekintett egyformaságra, ezzel zárhatja ki ugyanis a tökéletességen esetlegesen csorbát ejtő, előre kiszámíthatatlan következményű különbözőségeket. Tulajdonképpen a racionalista politikai gondolkodásmód ideológiateremtő hatása egy további szakaszának tekinthető, amikor a változtatás iránti vágy olyan intenzívvé válik, hogy egy utópia születik meg az ideológia mögött, az ideológia által hajszolt tökéletesség állapotát leírandó. A már említett „*The Politics of*

⁸ MICHAEL OAKESHOTT: *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism*. New Haven And London: Yale University Press, 1996, 23.

⁹ Uo. 93.

¹⁰ „If you posit a single road, no matter how slowly you are prepared to move along it, [...] you are a perfectionist, [...] because you have excluded every other road [...]” Uo. 26.

¹¹ Uo. 29.

¹² HANNAH ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa, 1992, 593.

¹³ Uo. 436.

¹⁴ Uo. 587.

¹⁵ Uo. 381.

¹⁶ Uo. 383.

Faith and the Politics of Scepticism” című műben rengetegszer utal Oakeshott az utópiákra – a hit politikájának bemutatásakor nem egyszer tekinti azt a társadalmi tökéletesség felé tett erőfeszítések mozgatórugójának. A hit politikája tiszta formájában egy jövőbeni, tökéletesnek beállított társadalmat vizionál, amelyet célként kitűzve minden erejét arra fordítja, hogy a társadalmat ebbe az irányba mozgassa. A Karl Mannheim által leírt „utópikus tudat” fogalma is párhuzamba állítható ezzel a tevékenységgel: a tudat itt nem a jelennel foglalkozik, hanem az elképzelt jövő bővületében gondolkodik (így „lét-inadekvátta” válik), megelőzve a jelen fogalmi kategóriáit, minden erőforrást az elérendő tökéletesség szolgálatába állítva.¹⁷ Így a hitpolitika és az utópikus tudat kapcsolata kézenfekvő – a racionálisan megfogalmazott teendők egy jövőbeni világ képévé állnak össze, amely felé a politikának kell eljuttatna a társadalmat. E folyamat következményeinek feltérképezése előtt az utópiák és az azok mögötti képzetek vizsgálata indokolt.

4. Az utópia mint politikai jelenség

Az utópiákról és azok hamis ígéreteiről szól Molnár Tamás „Utópia – örök eretnekség” című műve. Címében arra a gondolatra utal, amely az utópiákat az istentagadás és az önistenítés felé vezető jelenséggé jellemezi.¹⁸ Alaptétele, hogy befejezett társadalom nem létezhet, és az utópisták által magasztalt tudományos módszerek nem alkalmasak a társadalom problémáinak megoldására.

Az utópikus gondolkodás jellemzője, hogy művelői nem tartják utópistáknak magukat, hanem „az egyedüli realistáknak”¹⁹ – felismerhető ebben a hit politikájában is meglévő ‘egyetlen út’ gondolata. Az utópikus hajlam mindig is jelen volt az emberi gondolkodásban, hiszen a minden emberben jelen lévő örökkévalóság iránti vágy vezet hozzá. A kezdet romlatlanságába és a tökéletesség elérhetőségébe vetett hit jellemzi,²⁰ e tökéletesség eléréséhez pedig az erőszak alkalmazását is megengedettnek véli „az egyén ellenállásának leküzdésére”.

Jellemző az utópiákra továbbá, hogy mindenképp valamiféle vallásosság jelenik meg bennük – az emberiséget akarják ugyanis istenivé tenni, tulajdonképpen „az istenezsme durva leegyszerűsítésével és antropomorfizálásával”²¹ Isten szerepében tetszelegni (vagyis eretnekséget valósítani meg). Az ateista utópiákra a vallásos fogalmak világiasítása jellemző – a marxizmus például világi nyelvre fordítja az istenezsmet,²² a „társadalmilag integrált” embert Istenné téve. A világi utópia a világi fogalomrendszerhez ragaszkodva pedig nem megváltást, hanem valamiféle forradalmat ígér, társadalmi-politikait, vagy tudományosat.²³

¹⁷ MANNHEIM i. m. 114.

¹⁸ MOLNÁR TAMÁS: *Utópia – örök eretnekség*. Budapest: Szent István Társulat, 1992, 7.

¹⁹ Uo. 9.

²⁰ Uo. 13.

²¹ Uo. 99.

²² Uo. 74.

²³ Uo. 27.

Ez a meglátás párhuzamba állítható Oakeshott egyik gondolatával arról, hogy a *politics of faith* mindenképp evilági: a keresett tökéletes állapot földi körülmények együttese, elérése tehát kizárólag emberi erőfeszítésen alapulhat.²⁴ Ez egyrészt teljessé teszi azt a képet, mely szerint a tökéletesség elérésének a kormányzat az egyedüli inspirálója és koordinátora, másrészt összezseng a totális államok által hirdetett klérusellenességgel, mellyel volta-képpen a saját helyét, kizárólagosságát védelmezte az irányítani kívántak tudatában.

A totális államok saját ideológiájukat fejlesztették inkább olyan szintre, amellyel az emberek transzcendencia iránti igényét, kíváncsiságát is ki tudták elégíteni; az evilágóság mellett nem helytelen tehát vallási vonatkozásokról beszélni például a személyi kultusz despotizmusba hajló megnyilvánulásai kapcsán.

Az utópiához társul a teokrácia eszméje, vagyis a kiválasztottakból formált kormányzat szükségessége – a vezetőség tehát valamiféle földi helytartóság szerepében tetszeleg, melynek tárgya a már említett transzcendens igény.²⁵ Ez elkerülhetetlen, hiszen ahhoz, hogy az utópia lényegét adó óriási változás megtörténjen, hatalmas társadalmi erő kifejtésre van szükség, amelyet a kormányzatnak kell megszerveznie és fenntartania. A kormányzatra azonban folyamatosan a lelkesedést magukénak nem tudók veszélye leselkedik – a teokrácia ezért „soha nem engedhet szigorából”, és „a rajongás pusztá hiányát” is veszélyként értelmezi – ugyanúgy, ahogy a hit politikája Oakeshottnál helyeslést és szeretetet követel alárendeltjeitől. Az egyén nem húzódhat vissza, nem elegendő, ha nem ellenkezik,²⁶ a kormányzat lelkesedést vár tőle.

A kezdet romlatlanságába vetett hitből fakad a múlt örökségét félresöpörni akaró utópista készlet.²⁷ Molnár a múlt örökségére példaként a „szavak szokványos jelentését” és „a hagyományosan elfogadott tekintélyt” említi – olyan fogalmakat, amelyeket Oakeshottnál a gyakorlati tudáshoz sorolnánk. Ez az elszántság abból fakad, hogy az utópista azt hiszi, birtokában van valamiféle egyetemes világosságnak, amely hagyományos mércéken keresztül nem ítéltető meg – így ezeket a mércéket elavultnak és károsnak tartja.

„Korunk legnagyobb horderejű utópista doktrínája” Molnár szemében a marxizmus²⁸ – a diktatúrát pedig a marxizmus velejárójának tekinti. A diktatúra tehát nem esetlegesen fordul elő az utópia megvalósításakor, hanem már maga az elmélet tartalmazza annak alkalmazásának lehetőségét.

A továbbiak szempontjából Karl Mannheimnél található még két fontos gondolat az utópiákról, Ideológia és utópia című művében. Az egyik annak nyilvánvalósága, hogy az utópia aszinkronban van a valósággal, hiszen gondolatilag meg kívánja előzni a létet, ezzel egy fiktív világot generálva. Eközben olyan tényezőkhöz igazodik, amelyek „még” nem valósak, mert egy egész világképet foglal magában, amelyben minden alkotóelem valamiféle továbbgondolása a létezés jelenkori formáinak; nem marad tehát hely a fogódzóknak, melyek a valósághoz kapcsolnák. Az utópikus tudat így „az őt körül vevő léttel nincs fedésben.”²⁹ A készletét, amelyet az utópista érez,

²⁴ OAKESHOTT (1996) i. m. 45.

²⁵ MOLNÁR i. m. 13.

²⁶ Uo. 14.

²⁷ Uo. 16.

²⁸ Uo. 28.

²⁹ MANNHEIM i. m. 221.

Mannheim „valóság-transzcendens orientációnak” nevezi – vagyis ez a törekvés túllepve a valóságon, azon kívüli elemeket beemelve szét akarja feszíteni a fennálló létrendet, hogy helyébe a saját maga által elgondoltat helyezze.

Mannheim felhívja a figyelmet arra a jelenségre is, hogy az utópia hogyan integrálódik a politikába. Legtöbbször az utópia egy egyén vagy egy szűk csoport vágyaként jelenik meg, azonban valamely társadalmi osztály tagjainak címezve (hiszen az utópia megszületése adott történelmi szakaszokhoz és osztályokhoz kötődik). Ha ez a réteg magáévá teszi az elméletet, abból „vezető utópia” lehet, amely a politikai akarat részévé válhat.³⁰ Ilyenformán az utópia beletagolódik a politikába, politikai döntések indokává és mozgatórugójává válva, mintegy ‘arcát’ adva a politikának.

Azt, hogy „a politika képes világgépét fegyverként használni”, az abszolút államok mutatták meg.³¹ Az egyház feladatát átvéve, nem kinyilatkoztatáson, hanem „körrültekintően megalapozott gondolkodási módszereken” és „előírt következtetéseken” alapuló világgépet hoztak létre.³² Az egyház visszavonulásával (visszaszorításával) a közgondolkodásban új keletkezett – Mannheim ezt az állapotot „kollektív mítoszoktól megfosztott életvitelnek”³³ nevezi, amelyben az egyének vagy individualizálódnak, ha rá vannak kényszerítve (például egy értelmiségi vagy kereskedő, akik társadalmi pozíciójukból fakadóan racionális döntések meghozatalára kényszerülnek mindennapi életük során); vannak viszont olyan társadalmi csoportok, amelyek helyzete kevés kezdeményezést igényel, így nem individualizálódnak. A létrejövő úrt pedig a politika kívánja betölteni – az első fázisban a nem individualizálódottakat célozza meg az utópia, hogy vezető utópiává válhasson.

Az igény, hogy az állam a saját világgépét meghatározza, tehát az abszolút államokban jelent meg, de a totális államoknak értelemszerűen ugyanúgy a sajátja – és az is belátható, hogy egy ilyen igény mást jelentett a huszadik században, a társadalmak politikai integráltságának és a technikai fejlődésnek teljesen más fokán. A törekvés tehát nem számított újdonságnak a huszadik század derekán sem, ám a jelenség, amelyet a totális államok mozgatórugójaként előidézett, már igen. A továbbiakban e jelenség okainak és hatásainak vizsgálata következik.

II. Totalitarizmus és utópia

1. Az utópia, mint a totális állam mozgatórugója

1.1 A VILÁGKÉP KISAJÁTÍTÁSA

Az utópiák egyik fontos, már bemutatott ismérve a világgép kisajátításának igénye – természetéből fakadóan nem tűrhet meg ugyanis más, akár csak hasonló mértékű

³⁰ Uo. 236.

³¹ Az abszolút államokról lásd MAX WEBER: A racionális állam – Államszociológiai töredék [1911–1920]. In TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államtan – Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest: Szent István Társulat, 2003, 53–59.

³² Uo. 48.

³³ MANNHEIM i. m. 47.

gondolati elhivatottságot igénylő társadalmi jelenségeket. Az utópia a totális államban a politika arcukat adja, ez a politika pedig akkor hatékony, ha nincs eltérés, nincs semmi olyan, amit devianciának bélyegeznek az eszmétől való eltérése okán, ami ebből kifolyólag destruktívan hat a politikai akarat érvényesülésére. Az elszánt hibakizárás az ismeretlent, az utópikus eszmére csak potenciálisan veszélyes elemeket is megszüntetni igyekszik – pont úgy, ahogy a hit politikája ellenségének tekint mindent, ami nem osztozik lelkesedésében.

A ‘társadalmi jelenség’ kifejezés használata azért indokolt (az eszmével vagy a gondolatrendszerrel szemben), mert minden olyan emberi tevékenységre kiterjed, amely elvonhatja az emberek figyelmét az utópia földi megépítésének fontosságáról – akár a hit, akár a családi élet, akár a művészetek területén. A totális állam a teljes emberre igényt tart – minden aspektusában uralni kívánja alattvalói viselkedését és társadalmuk működését. Innen ered az a diktatúrákból ismert gyakorlat, hogy az állampolgároknak nemcsak a közéleti, hanem magánéleti tevékenységeit is normák szabályozzák; de a művészetek és a sajtó szigorú ellenőrzése és cenzúrája is ide tartozik – ezen a téren csak az maradhat fenn, ami teljes mellszélességgel támogatja a politikai akaratot.

1.2 HARC AZ INDIVIDUUM ELLEN

A világgép kisajátításával rokon az utópiák azon tulajdonsága is, hogy uniformizálásra törekcsenek – az individualitás ellen hirdetett harc ugyanis a világgéppel ellenkező elemek minimalizálását, kizárását szolgálja. Az utópia egységes emberiséget kíván létrehozni, vagyis a társadalmi kohézió helyett, azon túlmenve társadalmi egyformaságot akar, egyfajta „alaktalan tömeg” létrehozásával.³⁴ Az individualitások összeolvasztása és az arctalan, alaktalan tömeg létrehozása az utópiának velejárója, a totális államok létezésének pedig alapvető feltétele. Az utópia számára az egyéni szabadság, vagyis az individuum teljes jogú létezése annak legfőbb akadálya, hogy a ‘tökéletes társadalom’ kibontakozhasson – a totális állameszme pedig a már bemutatott módon függ a tömegek lététől. A személyes szabadság kiszámíthatatlanná, eshetőlegessé teszi a dolgok menetét.³⁵

Világos, hogy egy racionalista államszervezési kísérletben, amelyen egy utópia megvalósítása, pontos tervre és ahhoz pontos adatokra van szükség, nem engedhető meg ismeretlen faktorok működése a rendszerben, ezért a totális államokban ezeket egyszerűen eliminálni igyekeztek. Arendt írja, hogy a totális államok az individualitásuktól megfosztott tömegek felett akarnak uralkodni – az emberek sokféleségét és különbözőségét úgy akarják megszervezni, „mintha az egész emberiség egyetlen volna”, „változatlan reakcióegység” transzformálva az egyént, megfosztva az örök változás lehetőségét fenn tartó szabadságától.³⁶

A kiszámíthatatlan tényezők, vagyis az emberi szabadság kizárása ahhoz az utópista elvhez vezet, amely szeparálni igyekszik a rendszerbe beilleszkedőket a be nem illeszkedőktől – amely azt vallja, hogy „a világ ketté van osztva a választottak és a

³⁴ MOLNÁR i. m. 108.

³⁵ Uo. 119.

³⁶ ARENDT i. m. 530.

bűnösök között.”³⁷ A be nem illeszkedőket márpedig konvertálni kell – ez pedig az utópiák egyik legnagyobb paradoxonához vezet. Az utópisták alapvetően a korlátlan szabadság híveinek vallják magukat, és olyan végső tökéletességet vizionálnak, ahol mindenki szabad lesz – ezt a szabadságot viszont olyannyira meg akarják szervezni, hogy pontosan a szervezés által változtatják rabszolgasággá.³⁸

1.3 MŰVI ÉS VALÓDI EGYSÉG

Ez a jelenség, amelyben az utópista úgy gondolja, hogy meg tudja szervezni a szabadságot, az utópiák egyik legjelentősebb tévedésére utal: arra, hogy az utópista ösztéveszti a művi egységet a valódival.³⁹ Elérkezik ugyanis egy idő után arra a szintre, hogy elfognak azok az emberek, akiket az eszmével történő találkozásuk olyan őszintén inspirál, hogy valóban annak hívei lesznek. Ezen a ponton a valóságra ültetés folytatása érdekében be kell érnie az utópiának azzal, hogy művi egységet hoz létre – megjelenik az a gondolat, hogy az egység csak szervezés és szerveződés kérdése. Ez pedig „a rosszul felfogott egység őrült eszméjéhez” vezet, amely szerint az egységben őszintén részt venni kívánó híveket ki kell egészíteni a ‘többiekkel’ – az előző fázisban megjelent szeparálást kell valahogy az egyetemes egység eszméjével szintézisbe hozni.

Ez történhet például szüntelen propagandával, nemcsak az eszme terjesztése érdekében, hanem társadalmi fikciók súlykolásával, amellyel az eszme állítólagos erejét és népszerűségét mutatják meg a még hitetleneknek; de történhet úgy is, hogy a végképp hajthatatlanokat erőszakkal kényszerítik bele az egységbe, vagy ha ez sem vezet eredményre, megsemmisítik – hiszen ami nem létezik, az nem ejt foltot ellenkezésével az utópia tökéletességén.

1.4 AZ ERŐSZAK LEGITIMÁCIÓJA

Ez a lépés pedig az utópiák negyedik, totális államokra gyakorolt hatásához vezet, az erőszak legitimációjának kérdéséhez. Az utópiában kitűzött cél nemcsak szent, hanem az egyetlen lehetséges utat jelenti az eszme hívei számára – ezért mindenféle ellenállást le kell gyűrni, hiszen nem ismernek más lehetőséget az emberiség boldogulásához. Az eszközökben pedig csak egyféle válogatás észlelhető ebben a harcban: egyfajta skála, amely meghatározza, hogy milyen fokú és elszántságú ellenállással (vagy semlegességgel) szemben milyen fegyver vetendő be a társadalom integrálása érdekében – de mindenféle magatartás ‘kezelésére’ megvan a megfelelő eszköze. Az utópia egyénnel szembeni pesszimizmusának és társadalommal szembeni optimizmusának szintézisét⁴⁰ jelenti az a gondolat, hogy az emberek kezdeti ellenállását

³⁷ MOLNÁR i. m. 35.

³⁸ „Látunk kell azonban, hogy ugyanez a paradoxon jellemzi az összes utópista gondolkozót: egyrészt a korlátlan szabadság elkötelezettsége, másrészt olyannyira meg akarják szervezni ezt a szabadságot, hogy ezáltal rabszolgasággá változtatják.” Uo. 14.

³⁹ Uo. 108.

⁴⁰ Molnár írja le, hogy az utópistát pesszimizmus jellemzi az egyént illetően (ki kell erőszakolni a lelkesedését), de a közösségre nézve optimista – hiszi azt, hogy a tökéletesség elérhető, és nem tudja, hogy maga az emberi természet az akadály. „Az egyén ellenállásának leküzdésére természetesen erőszakot kell alkalmazni, ám az utópista szerint a cél – a jóság és a tökéletesség elérése – ezt kellőképpen igazolja.” Uo. 13.

megszüntetve, őket a közösségbe integrálva a kívánt szociális természetet juttassák érvényre bennük – az ellenállás megszüntetésére pedig megfelelő eszköz az erőszak, mert a tökéletesség elérése olyan cél, amely igazol minden erőszakos cselekedetet, amely hozzá vezet.

Ezt a gondolatot Molnár Hruscsov egyik kijelentésével illusztrálja: Hruscsov a kommunista párt központi bizottságának egyik ülésén azt mondta, hogy ha a párt, a Komszomol és a szakszervezet tagsága megfigyelné és ellenőrizné a szovjet társadalmat, „egy szúnyog sem tudna észrevétlenül szárnyra kelni”.⁴¹ Ebből az igényből két utópista vonásra következtethetünk. Az egyik az, amelyik nem tűri az eltévelyedést, méghozzá attól az ideától, amelyet a hatalom a társadalom számára az emberek tökéletes összhangjaként határoz meg. A második pedig a szeparálás elvéből kiindulva annak a gondolata, hogy ‘kiválasztottként’, az utópia építőjeként, az erőfeszítés egyik vezetőjeként joga van minden további nélkül a nem kiválasztottakat ellenőrizni. Joga van tehát olyan eszközöket is alkalmazni, melyeket egyébként erőszakosak – de ez a tulajdonságuk a nem kiválasztottakkal szembeni alkalmazásban irreleváns, csak a hatékonyságuk számít.

A társadalmi kötőerő Molnár szerint eredetileg a szeretet volt – ezen a ponton azonban a kohéziót az erőszak teremti meg,⁴² végeredményben pedig a rendszert a kettő kombinációja tudja fenntartani. A szeparálás fázisa dönti el, hogy a társadalom melyik tagjának melyik kohézióra ösztönző erőre van szüksége a közösség szempontjából. A lelkesedésben osztozók, akik helyesen fogják fel a hivatalos álláspontot minden köz- és magánügyről, a szeretetben részesülnek, az engedetleneket viszont megbüntetik.

2. Hatalomgyakorlás és utópia: a terror

Az utópia ímént felsorolt politikai késztetéseinek összességéből egy állandóan fel-tétlen engedelmességre kényszerítő, ellenkezést kereső és azt erőszakosan elimináló hatalomgyakorlás képe rajzolódik ki. Az utópzimus négy bemutatott tulajdonsága, a) a világgép kisajátítása, b) az individuum ellen hirdetett harc, c) a művi és a valódi egység összetévesztése, valamint d) az erőszak legitimációja egyenes utat jelent ahhoz az eszközhöz, amely egyik fő jellemzője a totális államoknak. E négy, utópia által tűzelt tulajdonság együttes következménye a terror, mert az első két elem létrehozására és fenntartására szolgál, a harmadik elemből következően akár művi formában is, ha a valódi forma nem elérhető; a negyedik elem, az erőszak pedig alapvető tényezője. A terror tehát tulajdonképpen ezeket a fő tulajdonságokat összegyűrva keletkezik, nem pusztán elégséges, hanem alapvetően szükséges eszközévé válva a totális államoknak – nem túlzás tehát a terrort a diktatúrák egyik lételemének tekinteni.

Raymond Aron „Demokrácia és totalitarizmus” című művében az állam kettős monopóliumáról beszél, amely az erőszak és a meggyőzés eszközeinek monopóliu-

⁴¹ Uo. 173.

⁴² Uo. 166.

mát jelenti⁴³ – a terrorban mindkettő szerepel. Alapvető funkciója természetesen a javíthatatlannak bélyegzettek eliminálásával a társadalom többi részének félelemben tartása és engedelmessegre kényszerítése – mindkettő a hibák megszüntetésének eszköze, valamint a szeparáció problémájának ördögi feloldása.

A totális államok által végzett pusztítás tehát visszavezethető a mögöttes ideológia által tüzelt készletésekre. A rombolás módszereinek és egyes, a politikai racionalizmusból következő tendenciáinak vizsgálatára e helyütt nincs lehetőség,⁴⁴ az azonban kijelenthető, hogy a terror megjelenésével, bármennyire is logikus következménye az előzményeknek, az előre elképzelt ideologikus cselekvésnek nem része. Ez azonban nem okoz fennakadást a további cselekvésben, mert az ideologikus tudat átlépi ezeket a nyilvánvaló ellentmondásokat.⁴⁵

Külső szemlélőként, az ideologikus hevületből nem részesedve nyilvánvaló azonban a totális államok politikai racionalista alapról történő teljes irracionaltársba fordulása. A realitásokkal szembe menve akkor is kitart az eszme mellett tehát, ha az már „minden kapcsolatát elvesztette a valósággal.”⁴⁶

Arendt az antiszemitizmust „a józan ész szégyeneként”⁴⁷ jellemzi, Aron a diktatúrák kapcsán „ideológiai őrtjögéstről”⁴⁸ beszél, amely mindennél jobban megfogalmazza ezt a szakaszát a totális állam működésének – az irracionális tombolása ez, végig ragaszkodva valamiféle racionális elvek segítségével felépített ideológiához; olyan ellentmondás, mely ugyanannyira felfoghatatlan, mint a tény, hogy politikai vezetők „hidegvérrel, ipari eszközökkel”⁴⁹ szervezték meg emberek millióinak kiirtását. A totalitarizmusban a korábban említett okok miatt minden lehetséges - lehetséges tehát észérvek mögé bújva ép ésszel feldolgozhatatlan tetteket elkövetni, a bizonyossággal kijelölt úton mindent kockára tenni az állítólagos tökéletességért,⁵⁰ és így tudatos módon embertelen pusztítást véghez vinni.

III. Racionalizmus és totális állam – kényszerpálya-e?

1. A kényszerpálya természete

A tanulmány kiindulási pontja az a politikai jelenség volt, amely racionálisan, pusztá logikai reflexióval kigondolhatónak tart egy olyan hatalmi berendezkedést, amely a valóságra alkalmazva működőképes, egyes igények szerint a jelenleginél jobb, akár

⁴³ ARON RAYMOND: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest: L'Harmattan, 2005, 186.

⁴⁴ Ezek tekintetében a tanulmány alapjául szolgáló OTDK dolgozat kimerítőbb, lásd első lábjegyzet.

⁴⁵ Ennek módszeréről Mannheim ír: az ellentmondások logikai átugrása történhet a cselekvő történelmi és társadalmi meghatározottsága okán, a vitális ösztönök segítségével, de lehet az ideológia egy tudatos hazugság is, mások megtévesztése és a hatalom megragadása érdekében. Lásd: MANNHEIM i. m. 224.

⁴⁶ ARON i. m. 157.

⁴⁷ ARENDT i. m. 7.

⁴⁸ ARON i. m. 186.

⁴⁹ Uo. 195.

⁵⁰ „And buoyed up with certainty (...) the politician of faith is appropriately prepared to risk everything for the fabulous prize of 'perfection'.” OAKESHOTT (1996) i. m. 96.

tökéletes is lehet. Ez az elv tévesnek bizonyult – az azonban, hogy belőle a totális államok tombolása fakadt, a gondolatmenet irányítottságával együtt is ijesztő.

Végül is a politizálás sosem teljesen spontán, mindig valamilyen gondolati pre-koncepció mentén történik, és ez így is van rendjén. Az, hogy a hit politikájának nem minden esetben végeredménye az imént bemutatott rombolás, elsősorban abból fakad, hogy általában a politikának csak egy alkotóelemét képviseli. Ahhoz, hogy teret nyerjen, az volt szükséges, hogy a történelmi helyzet lehetőséget teremtsen erre; a pusztítás kiteljesítéséhez szükség volt a háborúkra, amelyek azelőtt elképzelhetetlen kísérletezési lehetőségeket nyitottak meg.⁵¹

A történelmi és társadalmi körülmények szerepe kapcsán Molnár utal a 19. századi iparosodásra, mint azoknak a súlyos válságoknak forrására, amelyek révén az utópista eszmék felerősödtek.⁵² Ezek ébresztették fel a tömegekben azt a „politikai szervezethez iránti vágyat,” amely Arendt szerint egyik feltétele a totalitarizmusnak.⁵³

A tanulmányban megvizsgált út tehát már ezen körülmények miatt sem mondható kényszerpályának – a bemutatott végeredmény feltétele ugyanis az, hogy a politikai racionalizmus egyeduralkodóvá váljon, ehhez társadalmi feltételekre és adott történelmi pillanatra van szükség. A XX. századi totális államokat idéző pusztításhoz pedig még egy olyan ideológiára is szükség van, amely ezt a pusztítást lehetővé teszi és elvárja – ennek pedig nem lehet egyetlen gyökere a politikai racionalizmus.⁵⁴ Tagadhatatlan azonban, hogy sok olyan gondolkodási tendencia került elő e vizsgálat során, amely előrevetíti a totális államok képét. Ezek felismerése és megfelelő értékelése kiemelkedő fontosságú ahhoz, hogy az ilyen gondolatokban rejlő veszély észrevehető, és így az említett út elkerülhető legyen.

2. *A kényszerpálya elkerülésének lehetőségei*

Nem adható általános útmutató azonban ezen gondolatok felismerésére, valamint a velük kapcsolatos teendőkre nézve. Ez politikai racionalista igény volna egy kizárólagosan technikai tudásból építkező katalógus létrehozására. Támpontok adhatók azonban a veszélyes minták észrevételére, valamint összefoglalható a kormányzás feladata az oakeshotti konzervativizmus szerint.

Az ilyen elméletek veszélyes tulajdonságainak többsége kapcsolatba hozható a bennük rejlő utópizmussal. Molnár szerint az utópizmus az emberiség örök kísértése, az ember tökéletlenségéből fakadóan – megszüntetéséről álmodozni ugyanúgy utópizmus volna,⁵⁵ ahogy a hitpolitika rossz tulajdonságainak örök elkerülhetőségét hirdetni politikai racionalizmus. A politikai utópiák kirekesztésé-

⁵¹ Uo. 64.

⁵² MOLNÁR i. m. 170.

⁵³ ARENDT i. m. 381.

⁵⁴ Az egyéb motivációkkal kapcsolatban lásd például Arendt többször idézett művét, *A totalitarizmus gyökereit*.

⁵⁵ Uo. 7.

nek reménytelenségéből Molnár szerint az következik, hogy kitartóan kell harcolni ellenük.⁵⁶ Az utópiák ugyanis azért különösen veszélyesek a politikában, mert felhatalmazva érzik magukat az erkölcs sutba dobására, és új erkölcsök létrehozására. Egyik vonásuk, hogy mindig valamilyen új felfedezés, vagy hirtelen esemény ürügyén hirdetik meg őket – felmerül azonban a kérdés: miért változnának meg az erkölcsi törvények a technikai fejlődés, vagy valamilyen váratlan fejlemény révén?⁵⁷ Nem elfogadható az erkölcsöknek az eszméhez igazodó újradefiniálása, hiszen ez teszi lehetővé a totális államok pusztításának ideológiai megmagyarázását.

Fontos továbbá ismerni az eszme helyét a politizálásban. Erre Oakeshott hívja fel a figyelmet, *A politikai képzés* című esszéjében. Kijelenti, hogy téves az a szemlélet, mely szerint a politizáláshoz előzetes ideológiára van szükség, mégpedig azért, mert az ideológia nem „félisten szülője”, hanem „evilági mostohagyermek” a politikusi tevékenységnek.⁵⁸ Absztrakció tehát, amelynek egyértelmű módon először valamiből absztrahálnia kell – jó esetben a politizálás módozatairól való gondolkodásból, rossz esetben a politikához közvetlenül nem kapcsolódó tevékenység (például háború, vallás, vagy ipar) kivonatából. Ez pedig nemcsak haszontalan, hanem veszélyes is a politikai alkalmazás szempontjából, irrelevanciájából fakadó fogyatékosága okán. Az ideológia pedig nem veheti át a helyét a politikai viselkedési hagyomány megértésének,⁵⁹ mert az ideológia pontosan annak kivonata, egy váz, aminek értelme, hogy leírható, számba vehető, de nem helyettesítheti azt, amiből kivonatolták.

A politizálásban tehát fontos belátni, hogy empirizmusnak és ideológiának is van benne helye, de csakis a tradicionális viselkedés függvényeiként, nem pedig valamelyikből kiindulva. A politikusi tevékenység nem lehet több, mint az adott társadalmi problémákra történő reagálás, azokat követve, és nem előre gondolkodva egyetlen megoldásokat keresve. A pillanatnyi társadalmi inkoherenciát, mint válságot kell orvosolnia, nem pedig reménytelenül, fanatikusan megcéloznia a váltságok örök kizárását.

Ehhez kapcsolódik Oakeshott azon gondolata mely az államot olyan hajóhoz hasonlítja, amelynek nincs kiindulópontja és végcélja, a cél egyszerűen az, hogy ne süllyedjen el.⁶⁰ Azt mondani, hogy a hajó valahonnan valahova megy, ugyan biztosabb, mint elismerni, hogy csak az elsüllyedést szeretné a kormányzat elkerülni, de a politika területén a 'kikötő' keresése hiábavaló, hamis remény. A kormányzat feladata nem lehet az emberiség megváltása. Egyszerűen uralkodnia kell, nem új nézeteket és célokat erőltetni alattvalóira, hanem azok sajátjainak sokszínűségét összehangolnia és az azok közötti ellentéteket feloldania, de legalábbis a súrlódásokat minimalizálnia.

⁵⁶ Uo. 195.

⁵⁷ MOLNÁR i. m. 47.

⁵⁸ *A politikai képzés*. In OAKESHOTT (2001) i. m. 159.

⁵⁹ Uo. 162.

⁶⁰ Uo. 166.

A kormányzásnak igazi motivációja nem lehet egyetlen módon felfogott ‘igazság’ vagy ‘tökéletesség’ keresése – sokkal inkább „a fegyelmezett és békés cselekvés élvezete”, vagyis az erre való lehetőség megteremtése és biztosítása.⁶¹ A politikai racionalista nyughatatlansága ebben az állapotban nem lel kellő örömet, ezért kezdi hajszolni a nem létező tökéletes állapotot. Az oakeshotti konzervativizmus által nagyra tartott gyakorlati tudás, vagyis a viselkedési tradíció segítségével beláthatná tévedését; ennek hiányában azonban saját elmélete hibátlanságának hamis tudata miatt csak a maga igazát hajlandó elfogadni, ennek helyességébe vetett magabiztossága miatt pedig ezt akarja mindenkire ráerőltetni.

⁶¹ Konzervatívnek lenni. In OAKESHOTT (2001) i. m. 447.